

УДК 305-055.2(477.44)“1939/1945”+069.8

© *Наталя ФІЛАТОВА, Володимир РУГАЛЬ*

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ЛЮДСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ УТРАТ ВІННИЧЧИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті за зібраними у фондівій колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні матеріалами на полеглих воїнів, призваних чи мобілізованих із території Вінницької області, встановлено, що 42 документи підтверджують загибель жінок на фронтах німецько-радянської війни. Аналіз цього документального масиву дозволив проаналізувати долі й встановити роль жінки на війні, показати які посади обіймала, які обов'язки виконувала, як загинула.

Ключові слова: *Національний музей історії України у Другій світовій війні, сповіщення про загибель, жінка, гендерна політика, санінструктор.*

XX ст. дискредитувало себе недоладною політикою, жорстокими війнами, варварським ставленням до зовнішнього середовища тощо. Останні 100 років наше суспільство жило надією на прекрасне майбутнє. Проте впродовж сторіччя відбулися Перша світова війна й Жовтнева революція, на руїнах постала українська державність, за залізною завісою СРСР відбувалися Голодомор, репресії. Потім були Друга світова війна, хрущовська «відлига» та обіцянки комунізму. Від 1991 р. народ живе в незалежній Україні.

Віддавна серед провідних напрямів досліджень історії Другої світової війни належне місце займає вивчення людських військових утрат України, проте лише в наш час вітчизняна наукова спільнота виокремила гендерну сторону цієї проблеми. На прикладі доль вінничанок, які загинули, ми спробуємо висвітлити особливості життєвого та фронтового шляху жінок.

Чи не єдине із джерел, у якому був присутній гендерний аспект, – це історико-меморіальний серіал «Книга Пам'яті України».

Серед людських військових утрат Вінниччини – 156 тис. осіб, які не повернулися з війни, понад 86 тис. – полягли в боях, 70,1 тис. – зникли безвісти, 2845 воїнів загинули в нацистських таборах. Майже півтори тисячі воїнів-вінничан повернулися додому інвалідами. Важкий тягар під час війни ліг на плечі жінок-вінничанок – трудівниць тилу. 350 жінок були безпосередніми

учасницями бойових дій, 248 – партизанами, а 65 – брали участь в антинацистському підпіллі [13, 12].

Нині в Україні основним джерелом інформації про полеглих і зниклих безвісти воїнів є Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні, зібраний упродовж останніх 10 років, у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Документальний фонд охоплює: сповіщення про загибель військовослужбовців Червоної армії 1939–1945 рр., видані військовими частинами, санітарними та лікувальними установами, районними військкоматами, Управлінням з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу; алфавітні книги отриманих і виданих сповіщень; особисті документи та листи полеглих, надіслані військовою частиною до військкомату разом зі сповіщенням про загибель; звернення місцевих мешканців щодо з'ясування долі рідних; листування, пов'язане з пошуком загиблих; документи сільських та місцевих органів влади про пошук зниклих безвісти військовослужбовців; поіменні списки загиблих воїнів за заявами родин, складені районними військкоматами [22, 96].

Ці документи вважаються вторинними у джерельній базі втрат Червоної армії під час Другої світової війни, первинні – донесення військових формувань та установ з обліку втрат – зберігаються у фондах відомчих архівів Міністерства оборони Російської Федерації – Центральному архіву Міністерства оборони та ін. Нині частина цих документів доступна в мережі Інтернет [18].

По Вінниччині Документальний фонд з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні налічує 428 архівних справ, а також 8 справ сканографій документів на військовослужбовців, призваних із області [22, 103].

Після 1917 р. були зруйновані основи патріархальної громади, жінку штучно поставили в один ряд із чоловіком.

Політична модель Країни Рад наприкінці 1930-х років – це був надцентралізм із єдиновладним правлінням вождя, у соціальній сфері в цей час відбувалося виховання «нової радянської людини», і зокрема «нової» жінки. У контексті ідеологічних і політичних перетворень емансипація жінок стала напрямом державної політики.

Потреба держави у використанні жіночої праці знайшла офіційне вираження в новому трудовому законодавстві 1931–1932 рр., яке значно скоротило перелік нежіночих професій. Радянська влада розглядала жіноцтво як значний людський ресурс, який слід було мобілізувати для реалізації масштабних амбіційних планів комуністичного будівництва. Жінки ставали основним джерелом поповнення кадрів промисловості періоду індустріалізації. До кінця 1930-х років в Українській РСР вони становили 44 % усієї робочої сили, зокрема у промисловості – 29 % усіх працівників, 20,2 % – у галузях транспорту та зв'язку, стільки само в сільському господарстві, 14,1 % – у галузі освіти [14, 64].

Поєднання праці на виробництві з громадською роботою або участю в різноманітних гуртках на підприємстві та поза ним стало для багатьох

молодих жінок та дівчат прийнятною нормою поведінки й заохочувалось. У той час поширювався досвід «безвідривниць», які оволодівали додатковими навичками, передусім військово-спортивними, не полишаючи основної праці на виробництві. Масовим жіночим проектом стало надання першої медичної допомоги. Успіх цих практик підтверджували демонстрації досягнень жінок під час авіаційних перельотів, походів, авто-, мото- та кінних пробігів [14, 68]. Саме в цей час (1930-ті роки) у Країні Рад з'являється когорта Героїв, яку публічно вшановують за видатні здобутки. У цьому офіційному пантеоні популяризованих державою особистостей опинилися й жінки.

Звання Героя Радянського Союзу стало продуктом нової суспільної формації. «Всенародні герої» були визнані такими за надзвичайні досягнення в різних сферах суспільства. У СРСР були Герої військової звитяги, Герої праці тощо. Радянський уряд невпинно розвивав культ Героїв під час Другої світової війни та після її закінчення. Крім цієї групи, схвалених державою достойників, поширювалося уявлення про масовий героїзм, властивий радянським людям. Керманічі держави намагалися знайти спільні для цілого народу ідеї, які вказували б громадянам країни, як діяти в різних ситуаціях. У такій схемі всенародно знані й шановані герої слугували певним збірним, узагальненим символом досягнень радянської людини.

Під час Другої світової війни з'явився феномен «радянської жінки-воїна». Війна зачіпала інтереси жінок, впливала на їхнє життя, змінюючи або руйнуючи його усталений плін, завдаючи втрат і болю, змушуючи винаходити та використовувати нові стратегії виживання і протидії. Надзвичайні обставини війни відкривали жінкам нові можливості для самореалізації. Радянська влада не сформулювала чіткої позиції щодо ролі жінок у майбутній війні, проте не заперечувала проти їхньої добровільної участі, підставою для якої було санкціоноване державою надання багатьом жінкам певних навичок військової підготовки вкупі з патріотичним вихованням. До Червоної армії пішли добровільно й були мобілізовані під час німецько-радянської війни понад 800 тис. жінок, зокрема 127 тис. представниць України [3, 443].

Представниці «слабкої» статі служили в різних родах військ багатьох армій світу. Проте лише в Радянській армії вони опанували всі військові спеціальності, не лише типові для жінок: лікарки, телефоністки, медичної сестри, кухаря тощо, а й ті, що ніколи не були жіночими: льотчика, танкіста, піхотинця, автоматника, сапера, снайпера...

Упродовж існування Радянського Союзу в міфологізованій і героїзованій історії війни увага зосереджувалася насамперед на історіях героїнь фронту і тилу [5–7; 9; 15; 17].

За межами дослідницького поля залишалися численні групи жінок, які не вписувалися в героїчний наратив «Великої Перемоги»: заборона вивчати національне підпілля на десятиліття унеможливила наукове осмислення жіночих внесків у діяльність ОУН та УПА, тривалий час небажаними залишалися

студії гендерного аспекту Голокосту й окупації; водночас оминалися проблемні питання, зокрема жіночого досвіду війни, які показували різні, зокрема й темні сторінки війни, що затьмарювали героїчний образ «воїна-визволителя» (передусім ідеться про сексуальне насильство) [8, 9].

Навіть коли писали про жінок, їхнє життя вивчали та оцінювали крізь призму чоловічих норм і цінностей. Від 1970-х років починається стрімкий розвиток жіночої історії, розробляються нові теми та підходи.

У 1980-х роках білоруська письменниця Світлана Алексієвич порушила питання неоднозначного ставлення в країні до жінок-фронтовичок [1; 2].

Важливим доробком вітчизняних дослідників і дослідниць у боротьбі з ідеологічними міфами та пропагандистськими штампами висвітлення історії Другої світової війни став ряд видань сучасних досліджень О. Кісь, О. Стяжкіна та ін. [8; 10; 24; 26].

Жінки – учасниці війни, які добровільно пішли на фронт або були мобілізовані до лав Червоної армії, воювали з гітлерівцями поруч із чоловіками. Вони за дуже короткий термін оволоділи новими для себе навичками та військовими спеціальностями й виконували свою ратну роботу. Їхні ролі в армії визначалися потребами війська; стаючи солдатами, жінки мали перестати бути жінками. Неприродно їм було ненавидіти і вбивати. Утім, жінка на війні не лише рятувала, а й стріляла, підривала, вбивала. Надзвичайні обставини змушували її робити все на межі сил. І психологічно, й фізично їй було набагато складніше, ніж чоловікові. І не тільки воювати, а й входити в мирне життя, до якого повернулося 72 тис. демобілізованих із армії та флоту жінок [3, 461].

Більшість представниць жіночої статі, які пішли на фронт, – це були вісімнадцяти-двадцятирічні дівчата, більшість тих, що повернулися, були двадцяти-двадцятип'ятирічними. За цей час їхні подружки-однолітки встигли вступити до інститутів, отримати професію, вийти заміж і навіть народити дітей. А колишні фронтовички єдине, що знали й уміли, – це воювати. Не пристосовані до мирного життя, без спеціальності, з пораненнями й контузіями. І сказати про це було не можна, бо на роботу не приймуть, і заміж ніхто не візьме. Пройшовши серйозні випробування для тіла й духу, вони вимушені були мовчати, нікому не зізнавалися, що воювали, таїлися, навіть нагород не носили. Чоловіки носили, а жінки – ні. Бо чоловік – переможець, герой, а жінок широкий загал зневажав через безпідставні припущення щодо їхнього безладного статевого життя у війську, тоді як їхня військова звитяга залишилася непоміченою. А вони водночас вийшли з війни пораненими фізично і травмованими душевно, з великим вантажем болю і втрат. Ні держава, ні чоловіки-фронтовики, ні суспільство загалом не підставили жінкам-військовослужбовцям плече, вони залишилися наодинці з усіма проблемами [2, 155–156, 394].

До сьогодні виникають труднощі під час з'ясування простих питань: скільки жінок-учасниць війни були військовослужбовцями Червоної армії, а скільки – вільнонайманими службовцями. Також невідомо про співвідношення кількості

добровольців і тих, хто підлягав мобілізації. Нез'ясованим залишається питання, хто визначав статус і відповідні йому права жіночого персоналу (грошове утримання, пенсії тощо). Особливо неясним є відсотковий склад жінок за віком, соціальним походженням, національністю, сімейним станом, тобто те, як вони відрізнялися від військовослужбовців-чоловіків. А ще важко з'ясувати, які функції і в якому званні вони виконували. Незалежно від того, були вони мобілізовані чи пішли на фронт добровільно, жінки гинули, зникали безвісти, діставали поранення й каліцтва, потрапляли в полон і після репатріації підлягали перевірці, бо їх підозрювали в пособництві ворогові. Проте встановити кількість жінок, які зазнали такої долі, неможливо [16, 12]. Загалом офіційна статистика не виокремлювала жінок в особливу групу під час оцінювання людських військових утрат, невідомі дані про кількість поранених і полонених. Наведені Генеральним штабом і Воєнно-меморіальним центром Збройних сил Російської Федерації цифри людських утрат (8,7 млн – безповоротні втрати військовослужбовців; 17,9 – втрати цивільного населення СРСР) не диференційовані за статевими ознаками й не дають змоги визначити кількість утрат чоловіків і жінок, а також їхнє співвідношення [21, 549–502].

На основі Документального фонду з обліку втрат військовослужбовців – уродженців України, призваних до лав РСЧА в 1939–1945 рр., зібраного в музеї, формується Всеукраїнська база даних на загиблих і зниклих безвісти воїнів у Другій світовій війні. Нині до цього електронного ресурсу введено інформації на 110 497 воїнів – уродженців Вінницької області, які віддали життя на фронтах Другої світової війни, серед них 42 жінки [27].

Основний масив документів полеглих воїнів з Вінниччини, який зберігається в Меморіальному комплексі, – це, звісно, сповіщення про загибель та списки загиблих і зниклих безвісти воїнів під час німецько-радянської війни. Серед документів загиблих жінок-вінничанок – 23 сповіщення про загибель та 19 інших документів з інформацією зі списків загиблих і зниклих безвісти воїнів, а також із листування рідних щодо пошуку відомостей про своїх зниклих безвісти родичок, переважно післявоєнного часу [27].

У документах, які зберігаються в музеї, є інформація про місце народження або призову до лав Червоної армії 37 жінок: із м. Вінниця – 1, Барського району – 2, Бершадського району – 3 (села Лугова, Флорине), Вінницького району – 1, Гайсинського району – 9 (м. Гайсин, села Бубнівка, Жерденівка, Степашки); Дашівського району – 1, Жмеринського району – 4 (м. Жмеринка – 2, м. Шаргород – 1, с. Сідава – 1), Іллінецького району – 2 (с. Кантелина), Калинівського району – 5 (села Голендри, Гущинці, Корделівка), Козятинського району – 3 (с. Волоські Махаринці), Могилів-Подільського району – 2 (села Ломазів, Вендечани), Оратівського району – 1 (с. Юшківці), Теплицького району – 1 (с. Скарженівка), Тиврівського району – 2.

Встановити рік народження вдалося лише у 35 жінок, які народилися від 1902 до 1926 р.: 1902 р. – 2, 1906, 1908, 1910, 1911, 1913, 1915, 1917 – по 1 особі,

1918 – 2, 1919 (1916) – 3, 1920 – 3, 1921 – 2, 1922 – 4, 1923 – 5, 1924 – 3, 1925 – 2, 1926 – 2. У семи осіб рік народження невідомий. На початок німецько-радянської війни найстаршим вінничанкам було по 39 років, більшість із них були призвані до армії 1941 р. Молодші дівчата, 1925–1926 років народження, потрапили туди в 1944–1945 рр.

Серед безпосередніх учасниць бойових дій офіцерське звання мала лише Галина Олександрівна Мельник – старший лейтенант медичної служби; Галина Данилівна Гамарник, Тетяна Савівна Джур і Валентина Порфірівна Очередько були старшинами медичної служби; Афія Федорівна Іщенко – ефрейтором, а решта – рядового та сержантського складу [36].

Ніна Іванівна Пашинська, 1926 р. н., та Антоніна Шершун, 1915 р. н., партизанили. Під час війни Ніна Пашинська зникла безвісти, Антоніна Шершун була вбита 5 липня 1943 р. й похована в с. Скарженівка Теплицького району Вінницької області. «Похоронка» Українського штабу партизанського руху за № 5711 надійшла матері 20 червня 1945 р. (додаток 1) [32; 33].

Найбільше вінничанок служило в санітарній службі: санінструкторами, медичними сестрами, військовими фельдшерами, лікарями, лаборантами тощо. Порятунку людського життя на фронті був нагальною потребою і найбільшою добродійністю. Саме серед представниць медичного персоналу – четверо нагороджених: Афія Іщенко, Галина Гамарник, Тетяна Джур та Валентина Очередько.

Є серед загиблих жінок і ті, що служили в органах управління: писар, секретар-машиністка; у сфері обслуговування: кухарка, офіціантка; а також ті, хто водив військові машини.

За допомогою скорботної документалістики вдалося встановити дату (від 12.08.1941 р. до 27.08.1946 р.) і причину смерті 21 жінки: «вбита», «загинула», «померла від ран», «померла від хвороби». Але за цими скупими словами приховані історії суворої школи бойового загартування, виснажливих фронтових шляхів, нещедрих нагород молодим українкам-військовослужбовцям Червоної армії.

Галина Данилівна Гамарник, 1919 р. н., уродженка м. Жмеринка «була поранена і померла від ран» [32]. Це було зазначено в повідомленні, що надійшло її матері з військової частини у 1944 р., після визволення Вінниччини від гітлерівців.

Навряд чи стало відомо батькам, що їхня донька була подана командуванням 1-го окремого стрілецького батальйону 4-ї гвардійської стрілецької бригади Північно-Кавказького фронту до нагородження орденом Червоного Прапора за героїчні дії в боях 26 листопада 1942 р. під час наступу на с. Кадгарон (нині Ардонський район, Республіка Північна Осетія – Аланія, Російська Федерація). Добровільно пішла на поле бою під шквальним вогнем противника. На відкритій місцевості перев'язала та перетягнула в безпечне місце понад 20 поранених із їхньою особистою зброєю, надавала медичну допомогу, доки не була поранена сама. 11 грудня 1942 р. двадцятирічна санінструктор померла в евакошпиталі № 2323, похована в Назранівському районі в с. Барсуки (нині Республіка

Інгушетія, Російська Федерація). Нагородили звитяжну гвардії старшину Галину Гамарник медаллю «За відвагу» [19].

Труд військових медиків на полі бою прирівнювався до ратного подвигу солдатів і командирів. Наказом народного комісара оборони СРСР № 281 від 23 серпня 1941 р. з бухгалтерською докладністю було вираховано нормативи кількості врятованих поранених, за яку відзначали відповідною нагородою [23, 72]. І порядок представлення до урядових нагород військових санітарів не порушувався, незважаючи на стать, обставини бою, звитяжні дії воїнів.

Сповідення зі словами, що його донька Тетяна Савівна Джур, уродженка с. Ломазів Могилів-Подільського району, «загинула», батько отримав від Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу вже 25 вересня 1946 р. (додаток 2) [38].

За відважні дії під час бойового шляху Тетяна Джур була нагороджена медаллю «За відвагу» та орденом Вітчизняної Війни II ст. [19].

А в цей час у Радянському Союзі офіційно не існувало військового обов'язку для жінок. У законі про загальну воїнську повинність від 1 вересня 1939 р. було передбачено право на участь жінок лише з медичною, ветеринарною та технічною кваліфікацією. У воєнний час жінки зі спеціальною підготовкою могли проходити службу на допоміжних посадах в армії та на флоті [16, 22–23].

Проте, коли 23 червня 1941 р. на території 14 із 16 наявних на той час військових округів, зокрема й трьох українських – Київського, Харківського, Одеського, почався призов військовозобов'язаних чоловіків, дівчата також отримували повістки, якщо не були заміжні, не мали дітей та зобов'язань із забезпечення членів родини, а також якщо встигли закінчити десятий клас [16, 22].

Тетяна Джур, 1923 р. н., добровільно опинилася на фронті вже в червні 1941 р. До липня 1942 р. перебувала в складі військ Південно-Західного, від серпня 1942 р. – Північно-Кавказького фронту. Проаналізувавши викладені на пошуковому порталі документи, ми дійшли висновку, що старшина Т. Джур – санінструктор стрілецького батальйону 1331-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії – брала участь у бойових діях майже з моменту започаткування військового підрозділу.

318-ту стрілецьку дивізію було створено в червні 1942 р. До її складу входили 1331, 1337 і 1339-й стрілецькі полки, 769-й артилерійський полк, 334-й окремий саперний батальйон, 279-й окремий медичний санітарний батальйон. Дивізія брала участь в обороні й визволенні від гітлерівців міст Новоросійськ (вересень 1942 – 16 вересня 1943 р.), Анапа (21 вересня 1943 р.) [39].

У цих боях відважна дівчина лише за один день 19 лютого 1943 р. винесла з поля бою 19 поранених солдатів і командирів із їхньою зброєю та надавала медичну допомогу, поки сама не була поранена [19].

Остання бойова операція, у якій брала участь старшина медичної служби Тетяна Джур, – Керченсько-Ельтигенська (31 жовтня – 10 грудня 1943 р.),

проведена силами Північно-Кавказького фронту (від 20.11.1943 р. – Окрема Приморська армія), частин Чорноморського флоту та Азовської військової флотилії [4, 182].

1 листопада 1943 р. в районі с-ща Ельтиген (нині – Геройське в межах м. Керч), подолавши Керченську протоку, непомітно для ворога висадився десант, якому вдалося захопити плацдарм до 5 км по фронту й до 2 км в глибину на Кримському півострові. Саме під час висадки десанту 1 листопада 1943 р. потонула в Керченській протоці двадцятирічна Тетяна Джур із Вінниччини. Цю інформацію знайдено в Донесенні № 52866 про безповоротні втрати особового складу 1331-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії від 1 до 10 листопада 1943 р. [18].

Невідомо, чи дізнався батько загиблої Сава Тимофійович, що його донька мала на своєму рахунку 59 винесених із поля бою поранених воїнів. За це санінструктор Тетяна Джур була нагороджена орденом Вітчизняної Війни II ст. Дата нагородження – за день до її загибелі – 31 жовтня 1943 р.

У вересні 1944 р. за адресою м. Вінниця, вул. Кармелюка, 39-а Катерині Дем'янівні Очередько надійшла трагічна звістка про смерть доньки Валентини від важкого поранення 29 травня того самого року. Її надіслали із Тбіліського військового шпиталю № 367.

У сповіщенні було зазначено, що гвардії старшина медичної служби Валентина Порфірівна Очередько, 1924 р. н., прибула з тяжким пораненням хребта з Калінінського фронту на лікування й померла 29 травня 1944 р., похована на Кукійському кладовищі в Тбілісі (додаток 3) [30].

Валентина Очередько в Червоній армії від 1941 р. Брала участь у бойових діях від 17 липня 1942 р. Нагороджена медаллю «За бойові заслуги» та орденом Червоного Прапора. У складі одного військового підрозділу (46-ї стрілецької дивізії) воювала майже два роки [19].

46-та стрілецька дивізія створена у травні 1942 р., від липня у складі 6-ї армії Воронезького фронту брала участь у бойових діях проти гітлерівських військ на Дону. 10 жовтня 1942 р. переформована в 46-ту гвардійську стрілецьку дивізію. У складі 3-ї ударної армії – від листопада 1942 до жовтня 1943 р.

Від 20 жовтня 1943 р. та навесні 1944 р. дивізія брала участь у боях у районі Великих Лук, Невеля, в наступі на Ідрицькому напрямі (Псковська область, Російська Федерація).

8 березня 1943 р. Валентина Очередько, санінструктор санітарного взводу 2-го стрілецького батальйону 628-го стрілецького полку 46-ї гвардійської стрілецької дивізії була нагороджена медаллю «За бойові заслуги». У бою за с. Федькове, надаючи медичну допомогу пораненим, вона відкрила вогонь по гітлерівцях, які атакували, чим сприяла відбиттю контратаки противника.

Відповідно до наказу військам 3-ї Ударної армії Калінінського фронту № 0520 від 27 червня 1943 р. старшина Валентина Очередько була нагороджена орденом Червоного Прапора. За нетривалий термін бойових дій двадцятирічна

дівчина винесла з поля бою 45 поранених із їхньою особистою зброєю, вогнем із автомата відбивала атаки противника, була теж тяжко поранена, внаслідок чого й померла [19].

Катастрофічне становище країни зрештою призвело до призову жінок у лави армії. За офіційними даними, за час німецько-радянської війни в СРСР до війська було призвано 490 235 жінок, причому більшість із них (430 тис.) мобілізували 1942–1943 рр. [4, 38]. Навесні 1942 р. відповідно до постанов Державного комітету оборони (ДКО) почалася масова мобілізація на добровільних засадах комсомолок і молодих жінок передусім на санітарну службу, до протиповітряної оборони, зв'язку, постачання та політичної роботи. Крім сухопутних військ, жінок брали на службу в авіацію, на флот і внутрішні війська НКВС. Постанови про мобілізації були ухвалені ДКО за підписом Сталіна для кожного роду військ окремо [16, 24]. В Україні ці мобілізації відбулися наприкінці 1943 та на початку 1944 р.

Однією з наймолодших представниць санітарної служби серед загиблих вінничанок була Афія Федорівна Іщенко, 1925 р. н., уродженка с. Тютьки Вінницького району [28]. Призвана Вінницьким міським військкоматом у березні 1944 р., вона стала санітаром санітарної роти 207-го стрілецького полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-го Українського фронту. Єфрейтор Афія Іщенко в травні 1945 р. була нагороджена медаллю «За бойові заслуги» за надання першої медичної допомоги у важких умовах бою.

У Донесенні про безповоротні втрати 718-ї окремої автомобільної роти 70-ї гвардійської стрілецької дивізії від 9 серпня 1945 р. зазначено, що «снайпер» А.Ф. Іщенко вбита під час «надзвичайної події» 3 липня 1945 р., похована в Польщі, поблизу м. Скавіна (нині Краківського повіту Малопольського воєводства) [19]. Ким насправді була Афія Іщенко – санітаром чи снайпером – і під час якої надзвичайної події загинула, з'ясувати не вдалося.

У повідомленні про Марію Олексіївну Бевус, 1925 р. н., уродженку с. Степашки Гайсинського району, зі словами «померла від хвороби» 7 серпня 1945 р. в евакуаційному госпіталі № 1406, зазначене місце поховання в Німеччині в м. Штригау (нині м. Стшегом Свідницького повіту Нижньосилезького воєводства, Польща) (додаток 4) [29].

За інформацією з Інтернет-ресурсів, Марія Бевус проходила в списках репатрійованих [18]. Відповідно до рішень Ялтинської міжнародної конференції, обов'язковій репатріації на батьківщину підлягали колишні військовополонені, які отримували статус «переміщених осіб».

Немає статистичних даних про кількість жінок-військовополонених – учасниць Другої світової війни. Доля радянських полонених становить одну з найтрагічніших сторінок нашої минувшини, адже вони належали до особливої категорії бранців, яка перебувала поза межами міжнародного правового поля, на яку не поширювалися ні норми міжнародного гуманітарного права, ні гуманне ставлення гітлерівців. Двадцятирічна Марія Бевус через погані умови

утримання померла після звільнення з полону в шпиталі від туберкульозу легенів, сповіщення про смерть доньки у вересні 1945 р. отримала мати Наталя Ничипорівна [18].

У документах зарахованих зниклими безвісти 19 жінок-військовослужбовців немає точних дат, а вписані лише місяці від березня до листопада 1944 р. та від січня до квітня 1945 р.

У сповіщенні на зниклого безвісти рік і місяць вказували так: для родин, які перебували на окупованій території, – після завершення наступальних боїв на теренах області, де проживала родина; для тих сімей, які не перебували «під німцями», – через 3 місяці після останньої звістки від бійця [12, 15]. Вигнання нацистів із Вінницької області розпочалося 25 грудня 1943 р. й завершилося 26 березня 1944 р. [25, 121]. Тому в цій категорії скорботної документалістики відлік починався саме з березня 1944 р.

З'ясувалося, що фраза в «похоронці» «зник безвісти» іноді зовсім не означає повної відсутності інформації на людину.

Люди, які розшукували своїх рідних, писали запити в різні установи, заповнювали анкети, у яких указували біографічні дані на розшукуваного. Ці документи є унікальними, адже саме з додаткової інформації можна дізнатися: місце й дату призову, дослідити, з ким листувався розшукуваний, встановити останню частину, де він служив або куди був направлений, тощо.

Виняток серед документів цієї категорії становить повідомлення на Марію Яківну Трут, 1923 р. н., уродженку с. Сідава Жмеринського району. Родина отримала сповіщення, у якому зазначалося, що розшукувана зникла безвісти в травні 1943 р.

У знайденій анкеті, поданій для розшуку доньки батьком загиблої, зазначалося, що Марія Трут була призвана Жмеринським РВК у 1941 р. й направлена в 39-ту танкову дивізію сержантом медичної служби. Письмового зв'язку з нею не було. Анкета була надіслана до Москви в Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу серед Донесень про втрати післявоєнного періоду за № 46575 від 13.09.1947 р. На ній є запис військового комісара Жмеринського РВК капітана В. Носирєва: «...очевидно, зникла безвісти в жовтні 1941 р.». Попри те, на документі було поставлено резолюцію: «Зникла безвісти в травні 1943 р.» [19].

Науковцями встановлено, що 39-ту танкову дивізію було сформовано в березні 1941 р. в Київському особливому військовому окрузі у складі 16-го механізованого корпусу. Вона дислокувалася в Чернівцях. У німецько-радянській війні брала участь від 23 червня 1941 р. в районі Станіслава, Кам'янець-Подільського укріпленого району у складі Південно-Західного фронту, потім – на правому фланзі Південного фронту у складі 18-ї армії. Від 7 липня 1941 р. вела бої поблизу міст Бердичів, Остропіль (нині с. Старий Остропіль), Хмільник знову у складі Південно-Західного фронту. У липні – серпні 1941 р. з боями відходила на схід. 19 вересня 1941 р. була розформована [11; 188, 212].

Навряд чи вісімнадцятирічна Марія Трут пережила катастрофічні події, що сталися з її військовим підрозділом у 1941 р.

Мобілізації дівчат і молодих жінок у СРСР не були поставлені на постійну основу, але попри зміни в 1944–1945 рр. військово-стратегічної ситуації на фронті, кількість жінок у Червоній армії залишалася великою. Станом на 1 січня 1945 р. їх налічувалося понад 463 тис., із них майже 319 тис. перебували у військових частинах у зоні бойових дій. Значним було представництво жінок і серед вільнонайманого складу, у якому на 1 січня 1945 р. налічувалося понад 512 тис. осіб (чоловіків і жінок), із них майже 235 тис. у складі діючих фронтів [4, 38].

Із наближенням кінця війни жінок демобілізували раніше за чоловіків. До кінця 1945 р. майже всі жінки-військовослужбовці були демобілізовані. Повернутися додому судилося не всім представницям «слабкої» статі. У цьому була провина не лише противника, а й свого воїна Червоної армії.

У Сповідненні з евакошпиталю № 4433 про смерть Світлани Іванівни Пилявець, 1926 р. н., уродженки с. Корделівка Калинівського району, зазначено, що перебуваючи на фронті, вона захворіла й померла 15 квітня 1945 р., похована в м. Будапешт, документ було адресовано матері [35].

Вільнонаймана дев'ятнадцятирічна Світлана Пилявець була офіціанткою. Її ім'я зазначене в Іменних списках № 24 евакошпиталю № 4433 померлих від ран і отриманих на фронті хвороб від 14 квітня до 1 травня 1945 р. Діагноз: померла від септичного перитоніту внаслідок кримінального аборту. Труп був зданий у військовій частині № 27818 (306-й батальйон аеродромного обслуговування) [18].

Про те, що цей трагічний випадок не був поодиноким серед жіночого складу, свідчить факт, що серед 42 документів загиблих жінок-вінничанок є 2 сповіщення з подібною інформацією, хоча насправді таких випадків могло бути й більше. Під впливом державної політики щодо заборони абортів та негативно сформованої суспільної думки про безладне статеве життя у війську молоді жінки, дізнавшись про свою вагітність, йшли на крайні заходи або вкорочували собі віку. Вони могли бути жертвами чоловічого насильства, або ж ті чоловіки, які були поруч, зрадили їх і кинули напризволяще.

У повідомленні 47-го автомобільного полку сповіщається батькам про те, що рядова Галина Карпівна Тодчук, 1917 р. н., перебуваючи на лікуванні в госпіталі, померла після тяжкої хвороби 17 березня 1945 р. Похована в м. Нахичевань (нині Азербайджанська Республіка) [37]. Насправді Галина Тодчук, уродженка с. Волоські Махаринці Козятинського району, водій 4-го батальйону 47-го автополку, покінчила життя самогубством [18].

Згідно з інформацією в Іменному списку безповоротних втрат сержантського і рядового складу за № 6109 від 09.02.1949 р. Бершадського РВК від 22.06.1941 до 01.10.1945 р., червоноармієць Наталія Самійлівна Дабіжа, 1919 р. н., уродженка с. Флорине Бершадського району, загинула 7 травня 1945 р. [34].

Однак у документі, надісланому до Москви в Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу стосовно смерті цієї жінки

дописано, що «обліку загиблих на фронті не підлягає, оскільки смерть не пов'язана з перебуванням на фронті, видати довідку на загальних умовах» [19].

З'ясувати, що трапилося з Наталією Дабіжею, не вдалося. Попри те, така резолюція підкреслювала: якщо ти опинився в лавах армії, пощади не чекай, твоя військова вправність, вік і стать значення не мають.

Підсумовуючи дослідження з гендерного аспекту людських військових втрат Вінниччини під час Другої світової війни, зазначимо: із загальної кількості – 350 вінничанок – учасниць бойових дій – загинула приблизно кожна восьма жінка; найстаршій, 1902 р. н., було 39, наймолодшій, 1926 р. н., ледь виповнилося 19 років. 27 жінок було 1918–1926 років народження. Більшість загиблих вінничанок – представниці рядового і сержантського складу, лише четверо мали звання від старшини до старшого лейтенанта.

Нещедрим на нагороди для жінок було командування Червоної армії, наші чотири героїні воювали від початку війни, але вперше нагороджені були наприкінці 1942 та в 1943 р., і двоє – після поранення.

Серед нагороджених – представниці медичного персоналу. Причому нагородження відбувалося без огляду на стать, бойовий досвід, військову вправність, обставини бою.

Більшість загиблих вінничанок – родом із сільської місцевості, що підкреслює прагнення жінок селянського походження до самореалізації, можливості вибратись зі злиднів, «вибитись у люди» завдяки престижній військовій службі, аргументом на користь якої були пільги та гарантії, що їх мали військовослужбовці Червоної армії.

Співвідношення 23 сповіщень про загибель до 19 інших документів з інформацією зі списків загиблих і зниклих безвісти воїнів, а також із листування рідних щодо пошуку відомостей про своїх зниклих безвісти доньок, переважно післявоєнного часу, підтверджує думку істориків про недосконалий облік людських утрат під час Другої світової війни. Водночас це співвідношення вказує й те, що до завершення війни на офіційному обліку перебувало лише 55 % загиблих, решта були зараховані зниклими безвісти в повоєнний час [20, 77].

Вивчивши долі 42 загиблих вінничанок, детально розглянувши матеріали Документального фонду з обліку людських військових втрат України, інформацію з нагородних листів, документів, поданих на загальнодоступних Інтернет-порталах, ми дійшли висновку, що їх перетворили на людський ресурс, «гвинтики системи», які можна використовувати за потреби держави.

Проте ми переконані, що й через 75 років після закінчення Другої світової війни важкі фронтові шляхи жінок, їхній непростий життєвий досвід заслуговують на дослідження, аналіз і донесення до загалу наукової спільноти й суспільства загалом.

1. Алексиевич С.А. У войны не женское лицо. Повести / С. Алексиевич. – М.: Советский писатель, 1989. – 368 с.
2. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя / С. Алексієвич; пер. з рос. В. Рафєєнка. – Харків: Віват, 2016. – 400 с.
3. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / Головна редакційна колегія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с.
4. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеин, В.М. Андронников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 284 с.
5. Героини войны. Очерки о женщинах – Героях Советского Союза / сост.: А. Белановский, П. Перепеченко; ред. Л. Торопов. – М.: Госполитиздат, 1963. – 719 с.
6. Героини. Вып. 1 (Очерки о женщинах – Героях Советского Союза) / Ред.-сост. Л.Ф. Торопов. – М.: Политиздат, 1969. – 447 с.
7. Героини. Вып. 2 (Очерки о женщинах – Героях Советского Союза) / Ред.-сост. Л.Ф. Торопов. – М.: Политиздат, 1969. – 463 с.
8. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – 336 с.
9. Звитязниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни / Є.В. Сафонова (кер. авт. кол.). – К.: Україна, 1995. – 247 с.
10. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія / О. Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 288 с.
11. Киевский Краснознамённый. Краткий очерк истории Краснознамённого Киевского военного округа 1919–1969 / А.А. Вовк; И.В. Волков; Г.И. Дягтерев и др. – К.: 4-я военная типография, 1969. – 495 с.
12. Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2013. – 348 с.
13. Книга Пам'яті України. Вінницька область. У т. – 1 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обласна ред. кол.: М.М. Ільчук та ін. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1994. – 974 с.
14. Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу / К. Кобченко // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць. – К.: АРТ КНИГА, 2015. – 336 с.
15. Мати, воїн, трудівниця / Упоряд.: В.О. Процаков. – К.: Політвидав України, 1986. – 189 с.
16. Маша+Нина+Катюша. Женщины-военнослужащие 1941–1945 / Германо-российский музей Берлин-Карлсхорст. – Берлин, 2002. – 206 с.
17. Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне: 1941–1945 / В. Мурманцева. – М.: Мысль, 1979. – 293 с.
18. Обобщенный банк данных о защитниках Отечества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://obd-memorial.ru>. – Назва з екрана.

19. *Память народа 1941–1945 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru>. – Назва з екрана.*
20. *Рибченко Л. Персональний облік людських військових втрат Червоної армії у Великій Вітчизняній війні / Л. Рибченко // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2013. – 348 с.*
21. *Россия и СССР в войнах XX века. Книга потерь / Г. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2010. – 624 с.*
22. *Ругаль В. Джерельна база загиблих Вінниччини в Національному музеї історії України у Другій світовій війні / В. Ругаль // Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал. Вип. 2 (16) // Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2017. – С. 93–113.*
23. *Русский архив: Великая Отечественная: приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г. – Т. 13 (2–2). – М.: ТЕРРА, 1997. – 448 с.*
24. *Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років / О. Стяжкіна. – К.: Дух і літера, 2019. – 384 с.*
25. *Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.*
26. *Українські жінки у горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь. – Харків: КСД, 2017. – 304 с.*
27. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – Всеукраїнська база загиблих.*
28. *Там само. – Вн-22721.*
29. *Там само. – Вн-23280.*
30. *Там само. – Вн-27888.*
31. *Там само. – Вн-28825.*
32. *Там само. – Вн-39293.*
33. *Там само. – Вн-40365.*
34. *Там само. – Вн-41212.*
35. *Там само. – Вн-42912.*
36. *Там само. – Вн-44823.*
37. *Там само. – Вн-45811.*
38. *Там само. – Вн-58251.*
39. *Там само. – Музейне досьє. – 318 стрілецька дивізія.*

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ВОЕННЫХ ПОТЕРЬ ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье по собранным в фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне материалам на погибших воинов, призванных или мобилизованных с территории Винницкой области, установлено, что 42 документа подтверждают гибель женщин на фронтах немецко-советской войны. Анализ данного документального массива позволил проанализировать судьбы и установить роль женщины на войне, показать какие должности занимала, какие обязанности выполняла, как погибла.

Ключевые слова: *Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, извещение о гибели, женщина, гендерная политика, санинструктор.*

© **Natalia FILATOVA, Volodymyr RUHAL**

GENDER ASPECT OF HUMAN MILITARY CASUALTIES IN VINNYTSIA REGION DURING THE SECOND WORLD WAR

Women in world history, while remaining in the shadow of men, have always played an important role in society. The women were not sidelined during the Second World War.

During the military confrontation, the female representatives not only performed their duties – they waited for a man from the front, brought up their children, kept the house, provided treatment, but also skillfully fought alongside the men. Unfortunately, the women have been killed as well as men.

The Woman Warrior who put on the altar the most precious thing – a life is shown on examples of source material that are compiled in a fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War regarding the human military casualties in Vinnytsia region.

Currently, 42 documents about the death of women from Vinnytsia region at the fronts of the German-Soviet war are stored in the museum's collection. According to the fund's materials, most of them were in military medical services. Hundreds of soldiers were rescued thanks to the victorious actions of nurses. The women did not distance themselves from other military specialties, in particular, it was known that they were in anti-aircraft units, were truck drivers, and were also snipers, although they were often mentioned in the military records as ordinary soldiers.

According to the documents collected in the fund collection, we studied that among the killed women from Vinnytsia region there were the commanders who had officer ranks. It should be noted that women were not always officially in military service, so we cannot claim that the Documentary Fund for human military casualties of Ukraine contains data on all women killed in the war from Vinnytsia region.

Keywords: *National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, death*

Додаток 1. Сповідання Українського штабу партизанського руху про загибель
А. Шершун // Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Вн-40365.

НКО СССР

Форма № 6

УКРАИНСКИЙ ШТАБ
ПАРТИЗАНСКОГО
ДВИЖЕНИЯ

Гр. Шершун
с. Старокривенька, Трешинского р-на, Винницкой обл.
(фамилия, имя, отчество, почтовый адрес)

„20“ июня 1945 г.

№ 5711

ИЗВЕЩЕНИЕ

Ваш

Шершун Антонина

боец - партизан
(должность в части)

1945 г.

рождения, участник Великой Отечественной Войны
против немецко-фашистских оккупантов, ранее работавший

в должности,

с окладом

руб. в месяц,

в бою за Социалистическую родину против немецких захватчиков „5“ „июня“ 1943 г.

Убит

(убит, умер от ран, пропал без вести)

похоронен

с. Старокривенька, Винницкой области
(место похорон)

Настоящее извещение является основанием для возбуждения ходатайства о назначении пенсии.

Начальник отдела кадров

Смирнов

Додаток 2. Сповідання Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу про загибель на фронті Т.С. Джур // Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Вн-58251.

63
151

Джур

НКВ-СССР

Ф. № 4

Управление по учету погибшего и пропавшего без вести рядового и сержантского состава

сх. № 4021609 16. 9 1946 г.

М-Полтавскому РВК

Известите гр.

Джур Савву Тимофеевича
(фамилия, имя, отчество)
ул. Полтавская д. 27

проживающ

что военнослужащий

старшина
Джур Тимофей Саввович
должность, воинское звание
фамилия, имя и отчество

уроженец:

Вилнишская обл.

рождения

1923

года в бою за

Социалистическую Родину

находясь

на фронте Ломбля

погиб

1. ноября

1943 г.

Похоронен

место похорон

25/IX/46

Начальник 4-го отдела
полковник
(Зимин)

Зимин

ПТ НКВ 6607-45

Додаток 3. Повідомлення Тбіліського військового шпиталю № 367 про смерть від важкого поранення В.П. Очерedyкo // Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Вн-27888.

НКО—СССР

Тбилисский Военный-
ГОСПИТАЛЬ

№ 367

часть

Полк

6

Сенявский

194

№ *7609*

Гор.

Тбилиси

*Вручить изве-
щение и родствен-
никам сведения об
похоронах и похоро-
нах*

25.09.44

0-25 28
25.09.44
полковник
Кашук

Тбилисский Военный Госпиталь № 367
извещает Вас о том, что Гвардии старшина
медсестры ОЧЕРЕДЬКО Валентина Порфировна,
прибывшая из Калининского фронта с тяжелым
ранением позвоночника на излечение, 29 мая
1944 г. умерла в Тбилисском Военном Гос-
питале № 367.

Прошу обеспечить пособием ее мать ОЧЕРЕДЬКО Екатерину
Демьяновну, проживающую в гор. ВИННИЦА, Ул. Кармелюка № 39-а.

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА ГОСПИТАЛЯ ПО ПОЛИТЧАСТИ

М А Й О Р:

Кашук

(КАШУК)

+

Додаток 4. Сповідання евакошпиталю № 1406 про смерть від хвороби
М.О. Бевус // Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Вн-23888.

~~Секретно~~ № 1 197

ЭВАКУАЦИОННЫЙ
ГОСПИТАЛЬ
№ 1406

Гайсинський

районному городоному
Винницькій області

город:

По части мед.

Извещение.

411

6/IX 1945 г.

№ 0786

Прошу известить гр. Матери Бевус Натальи
Александровне отца сына Бевус Мориса
Александровича проживающего в г. Винницкой обл.
Гайсинском р-н с. Степанки по адресу № 1406
умерла 7 августа 1945 г. болезнью
покорочею в Удманском г. Штригашу

Э.Т. 1406

[Handwritten signature]

Колузина